

Ніна Слюсаренко

РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД РОЗВИТКУ ТРУДОВОЇ ПІДГОТОВКИ ДІВЧАТ У ШКОЛАХ УКРАЇНИ

На сучасному етапі розвитку України трудову підготовку дівчат супроводжує ціла низка суперечностей, серед яких: декларування необхідності організації в загальноосвітніх школах такої роботи та наявний рівень і можливості її здійснення; зростання ролі жіноцтва в державотворчих процесах та відсутність науково обґрунтованої системи трудової підготовки дівчат.

Разом із тим, система трудової підготовки підростаючого покоління (в тому числі дівчат) досить успішно функціонувала в УРСР. Це доводять педагогічна спадщина О. Захаренка, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка та ін., а також численні дослідження вітчизняних науковців, проведені в останні десятиріччя (П. Атутов, О. Белошицький, І. Волощук, Й. Гушулей, С. Дем'янчук, Н. Калініченко, О. Коберник, В. Кухарський, М. Левківський, Г. Левченко, В. Мадзігон, С. Мазуренко, В. Оржеховська, Є. Павлютенков, В. Сидоренко, Г. Терещук, Д. Тхоржевський та ін.).

Зауважимо, що в школах України трудова підготовка дівчат протягом усього періоду існування (кінець XIX–XX ст.) посідала різні місця. Це дозволило виділити такі етапи та підетапи її становлення та розвитку: 1) початковий: кінець XIX століття – 1917 р.; 2) реорганізації: перший підетап – 1917–1936 рр.; другий підетап – 1937–1954 рр.; 3) відродження: 1955–1968 рр.; 4) модернізації: перший підетап – 1969–1984 рр.; другий підетап – 1985–1990 рр.; 5) пошуку шляхів оновлення: з 1991 року.

Мета даної статті – охарактеризувати радянський період розвитку трудової підготовки дівчат у школах України, який охоплює етапи реорганізації, відродження та модернізації. Зупинимось на них більш детально.

У 1917 році в системі освіти України сталися значні зміни, пов'язані, передусім, зі створенням національних навчальних закладів. Вони розпочалися у березні 1917 року і до квітня 1918 відбувалися з ініціативи громадських організацій. Згодом ця справа стала державною, а Центральна Рада прийняла закон про передачу Секретарству освіти всіх шкіл (у тому числі гімназій) та освітніх установ, які знаходилися на території УНР [1]. Генеральний секретаріат освіти діяв досить оперативно. Наприклад, було розро-

блено зразки нових атестатів з державним гербом України для восьмикласних дівочих гімназій, де серед навчальних предметів було й рукодільництво [2]. Проте він існував не довго.

Нагальна потреба в здійсненні в освіті змін викликала розробку «Проекту шкільного будівництва середніх шкіл в Україні» (1919) [4]. Ним передбачалося, що всі школи повинні поділятися на ступені (перший – 6 років, другий – 4). Планувалося також, що школа повинна відповідати 12 класам (10 класів на першому та другому ступенях і дитячий садок). При такій повній школі, зокрема, мали бути кімнати для різних видів праці, свій город, садок, пасіка. Тут могла бути й окрема кузня [1]. На жаль, Проект не було реалізовано. Більш того «нова економічна політика» примусила обмежити витрати на освіту.

У 1917 році розпочався новий етап розвитку в загальноосвітніх закладах трудової підготовки дівчат (етап реорганізації). Початок цього етапу можна також пов'язати з появою праці Н. Крупської «Народное образование и демократия», де обґрунтовано ідею трудової школи. Вона мала неабиякий вплив на погляди багатьох педагогів-теоретиків щодо необхідності та доцільності створення трудової школи. Крім цього, як наголошував Я. Ряшпо, «попала на восприимчивую почву людей, мало знакомых с теорией и практикой педагогики вообще» і педагогів, які ще до жовтневої революції сприймали ідею трудової школи як нову і прогресивну. Саме тому ідея, майже, не викликала заперечень, а працю було покладено в основу шкільного навчання [6, арк. 9].

Відомо, що в Україні це зроблено у травні 1919 року, коли Наркомос УСРР затвердив «Положення про єдину трудову школу УСРР», згідно з яким основою навчально-виховного процесу стала продуктивна праця учнів, а всі загальноосвітні заклади отримали загальну назву – «Єдина трудова школа». У цій школі праця мала органічно пов'язуватися з навчанням учнів, а під час продуктивної праці вони повинні були ознайомитися з різними формами виробництва (зокрема з високоорганізованим виробництвом).

Відповідно до «Положення про єдину трудову школу УСРР» в усіх школах вводилося спільне навчання осіб обох статей, що передба-

чало уніфікацію змісту шкільних дисциплін.

На першому підетапі етапу реорганізації трудове навчання розглядали як системоутворювальний стрижень загальної освіти. У цей період, як і раніше, основу трудової підготовки дівчат складало трудове навчання. Воно здійснювалося спочатку на відповідних уроках за програмами, які майже не відрізнялися від дореволюційних, а у 20-ті роки – у процесі вивчення комплексів. Іншими складовими трудової підготовки дівчат були суспільно корисна праця, позаурочна та клубна робота, самообслуговування. Окрім цього, вони брали участь у відповідних шкільних святах, екскурсіях тощо.

У другій половині 20-х років в УСРР трудове навчання почали спрямовувати на реалізацію в єдиній трудовій школі принципу політехнізму, на засвоєння учнями основних принципів здійснення трудової діяльності, найбільш поширених виробництв, матеріалів та інструментів [7].

На початку 30-х років трудове навчання учнів 1–4 класів здійснювалося на уроках ручної праці. Більш старші діти працювали в навчальних майстернях і на навчально-дослідних ділянках (5–7 класи), вивчали «Основи техніки» (8–10 класи) [8].

У 20–30-ті роки трудова підготовка учнів у школах республіки була організована значною мірою завдяки співпраці працівників освітніх установ та громадськості. Тому поступово зростала шкільна матеріально-технічна база трудового навчання, а також створювалися кущові майстерні (прообрази сучасних навчально-виробничих комбінатів), де досить успішно здійснювалося поєднання навчання з виробничою працею. Водночас, у цій справі було й чимало недоліків, пов'язаних, передусім, із нестачею необхідного навчального обладнання, матеріалів та фахівців. Це не дозволяло успішно виконати завдання політехнічного навчання. Зазначене привело до прийняття Постанови ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекирення в системі наркомосів» (1936 р.), де критикували програми, за якими працювали школи (комплексні програми, метод проектів), та наголошували на необхідності розробки нових програм і підручників. А наступного 1937 року наказом заступника Народного комісара освіти УРСР № 309 «Про відміну викладання труда в школах» викладання ручної праці відмінили.

Починаючи з 1937 року, коли у школах УРСР відмінили викладання ручної праці, ліквідували земельні ділянки, підсобні господарства, звільнили викладачів труда, а завдання трудового навчання і виховання відсунули на другий план, у трудовій підготовці учнів почали виникати численні недоліки.

Історія свідчить, що це було визнано в

1939 році на XVIII з'їзді ВКП(б), під час якого обговорювалися питання підготовки школярів до трудової діяльності. Зокрема, йшлося про те, що велика кількість дівчат і юнаків після закінчення школи починає працювати на виробництві, а тому необхідно, щоб вони мали принаймні деяку практичну підготовку до майбутньої трудової діяльності. На жаль, у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни, рішення з'їзду не були виконані повною мірою, а до вирішення проблеми повернулися лише згодом. Проте, відсутність трудового навчання в навчальних планах шкіл не означала, що його завдання були забуті, відкинуті раз і назавжди. Заклади освіти здійснювали трудову підготовку учнів частково у процесі викладання інших навчальних предметів, а також через їх участь у роботі гуртків, різних видах суспільно корисної праці тощо.

З 1937 року у школах республіки розпочався другий підетап етапу реорганізації, який тривав до 1954 року.

У цей період вивчення ученицями дисциплін природничо-математичного циклу також базувалося на принципі політехнізму, а опанування гуманітарними дисциплінами передбачало ознайомлення з організацією праці та економікою виробництва. Більш детальні уявлення про різні галузі виробництва дівчата отримували під час екскурсій на підприємства, при вивченні в технічних та агробіологічних гуртках досягнень техніки і сільського господарства. Крім того вони брали участь у різних видах позакласної роботи з техніки та агробіології, суспільно корисній продуктивній праці, епізодичній сільськогосподарській праці, роботі на навчально-дослідних ділянках, у теплицях і куточках живої природи, ремонті шкільних приміщень та наочних посібників, тимурівському русі та ін. [8].

Варто наголосити, що дівчат найбільше приваблювали ті види позаурочної та суспільно корисної роботи, які були пов'язані із традиційними жіночими видами робіт та з домогосподаруванням. Виконанню ними саме таких робіт, певною мірою, сприяло запровадження у великих містах Радянського Союзу роздільного навчання хлопців і дівчат. Таке навчання було введене у школах після появи нормативного документу «Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943–44 н.р. в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст» (16.07.1943). Разом із тим кількість жіночих шкіл в УРСР була незначною і складала близько 1,2 % від загального їх числа. До того ж у деяких жіночих або чоловічих школах не завжди дотримувались роздільного навчання, оскільки не вистачало приміщень для проведення занять, а тому за-

клади були вимушені працювати в три зміни. Щоб ліквідувати третю зміну, переводили цілі класи до іншої школи (наприклад, із жіночої до чоловічої) або здійснювали злиття жіночих і чоловічих шкіл. Зробити таке було легко, оскільки навчальний процес у жіночих і чоловічих школах нічим не відрізнявся. Специфіку мали лише окремі форми гурткової роботи [7].

Роздільне навчання хлопців і дівчат існувало до 1 липня 1954 року, коли постановою Ради Міністрів СРСР знову ввели спільне навчання учнів. Відомо, що рішення прийняте відповідно до побажань школярів, їхніх батьків та педагогічної громадськості. Але останнє викликає деякі сумніви, оскільки архівні документи свідчать, що роздільне навчання мало значну кількість прибічників. Вони наголошували на позитивних наслідках роздільного навчання, відзначали, що у дівчат виховувалися нові риси характеру, які при спільному навчанні були невластиві ученицям або проявлялися зовсім незначною мірою (скромність, стриманість, жіночність). При виконанні господарських робіт дівчата почували себе більш самостійними й відповідальними, а також більш витривалими, терплячими. Виховна діяльність класних керівників жіночих шкіл спрямовувалася на формування у підопічних певних властивостей характеру, поведінки, відповідного ставлення до своєї зовнішності [там само].

Як відомо, у другій половині 40-х років ХХ століття в 8-10 класах жіночих шкіл УРСР почали викладати рукоділля, педагогіку, стенографію.

При деяких середніх жіночих школах було організовано додаткові (одинадцять) педагогічні класи, де дівчата отримували підготовку до виконання в майбутньому обов'язків вчителя початкової ланки.

Важливо зауважити, що випускниці «додаткових» класів згідно з Навчальним планом педагогічного класу середньої школи отримували підготовку не лише до викладання навчальних дисциплін, які передбачалися програмами початкової школи тих років, а й до організації практичних робіт учнів у майстернях і на дослідних ділянках. Останнє було дуже суттєвим, оскільки, як уже зазначалося, в 1937-1954 роках у школах не викладали дисципліни трудового циклу, однак, трудова підготовка, все ж таки, здійснювалася через систему позаурочної та позашкільної роботи. Зокрема, у жіночих закладах працювали гуртки рукоділля, домоводства, шиття та крою. У багатьох мішаних школах було також організовано гуртки, які із задоволенням відвідували дівчата (художнього вишивання, рукоділля, юннатів, технічні та ін.). Серед названих гуртків найбільш масовими та популярними, як правило, були гуртки рукоділля [7].

Підготовкою до подальшої трудової діяльності можна вважати й активну участь дівчат у відродженні народного господарства в роки війни та одразу після неї. Вони були задіяні в усіх сільськогосподарських роботах під час посівної та збиральної кампаній, працювали на прищільних ділянках, вирощували сільськогосподарські культури та проводили дослідну роботу.

Завдяки налагодженій виховній роботі шкіл та позашкільних закладів, суспільно корисній роботі та самообслуговуванню трудова підготовка дівчат у школах УРСР здійснювалася досить ефективно. Проте вона спрямовувалася в основному на виховання радянської жінки – будівника соціалізму, достойного представника трудової армії.

У 1954-1955 навчальному році в загальноосвітніх школах республіки знову ввели спільне навчання дівчат і хлопців, а також відновили викладання трудового навчання. З огляду на зазначене, виділено етап відродження у школах трудової підготовки дівчат (1955-1968 рр.). Це найбільш сприятливий період, коли до організації трудової підготовки молоді (а отже, й дівчат) підходили комплексно, коли відроджувалися традиції трудового навчання та виховання, коли загальноосвітня школа функціонувала як трудова, політехнічна, з виробничим навчанням.

У 1955-1968 роках в УРСР спостерігалось уважне ставлення до трудової підготовки дівчат. Її метою стало виховання кваліфікованих робітниць – будівників комуністичного суспільства, а першочерговими завданнями – психологічна, практична і політехнічна підготовка дівчат до якісного виконання майбутніх професійних обов'язків.

На виконання зазначеної мети, у першу чергу, спрямовувався навчально-виховний процес загальноосвітньої школи. Так, у 1954-1955 навчальному році трудове навчання ввели до навчальних планів 1-5 класів, а в 1956-1957 навчальному році – всіх інших класів загальноосвітньої школи. Починаючи з 1958 по 1965 роки, у навчальних планах шкіл було виробниче навчання, а з 1957-1958 навчального року – введено факультативний курс «Домоводство», який у 1959-1960 навчальному році став обов'язковим навчальним предметом.

Крім відвідування уроків трудового і виробничого навчання, у 1955-1968 роках дівчата брали активну участь у діяльності учнівських виробничих бригад, суспільно корисній роботі, самообслуговуванні, гуртковій роботі та різних видах технічної творчості, у трудових акціях, суботниках, тимурівському русі, роботі в таборах праці та відпочинку, шкільних лісництвах, теплицях, парниках, на кролефермах, а також спів-

працювали з дитячими та молодіжними організаціями тощо. Це дозволяло їм набувати практичної компетенції у таких сферах, як: домашнє господарство, основні види рукодільних та сільськогосподарських робіт, кулінарія, виробнича діяльність за певним профілем та ін.

На етапі відродження (після постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» від 10 листопада 1966 року) у школах УРСР розпочали систематичну роботу з профорієнтації школярів, завдяки якій дівчата отримували інформацію про професії народного господарства, вимоги до працівників тих чи інших підприємств, умови роботи на виробництві тощо.

Певні можливості для ознайомлення учениць зі світом професій відкривала також факультативна робота, яку було поширено в загальноосвітніх школах даного періоду. Так, у 1968–1969 навчальному році дівчата могли відвідувати факультативи з естетики, трудового навчання, автосправи та ін. Значну допомогу у виборі майбутньої професії учениці отримували й під час зустрічей з передовиками виробництва, суспільно корисної праці, роботи в учнівських бригадах, дослідництва та ін. [7].

Наприкінці 60-х років ХХ століття особливості жіночої статі знову врахували при організації трудового навчання дівчат (раніше це здійснювалося через запровадження рукоділля, домоводства та ін.). Було розроблено шість варіантів програми із трудового навчання, два з яких призначалися для дівчат – учениць міських і сільських шкіл.

У 1969 році (після постанови колегії Міністерства освіти УРСР «Про затвердження заходів по дальшому поліпшенню роботи по професійній орієнтації та трудовому вихованню учнів у загальноосвітніх школах УРСР») розпочався етап модернізації, який тривав до 1990 року. Він поділяється на два підетапи, які розмежовує 1984 рік, коли прийнято реформу загальноосвітньої та професійної школи.

На етапі модернізації мета трудової підготовки дівчат суттєво не змінилася. Як і раніше, у школах УРСР намагалися виховати гармонійно розвинених будівників комунізму, спроможних якісно виконувати свої професійні обов'язки, та підготувати дівчат до вибору масових робітничих професій. Разом із тим, у процесі трудового навчання і виховання дівчат дбали про їхню ставорольову ідентифікацію, про виховання майбутньої жінки, хатньої господині. Крім цього, в загальноосвітніх закладах проводилася цілеспрямована робота щодо підготовки учениць до вибору майбутньої професії відповідно до їхніх інтересів, здібностей і вподобань.

Відповідно до цього вибудовувався зміст навчальних дисциплін трудового спрямування, які учениці вивчали в школі та міжшкільному навчально-виробничому комбінаті (зокрема, дівчата опановували крій та шиття, кулінарію, різні види декоративно-ужиткового мистецтва, сільськогосподарської та виробничої праці), та обиралися форми, методи і засоби трудової підготовки.

У школах республіки досить успішно функціонувала система трудового виховання школярів, основними ланками якої були: трудове навчання, допрофесійна і професійна підготовка, суспільно корисна продуктивна праця, профорієнтаційна робота, позакласна і позашкільна робота з технічної творчості та сільськогосподарського дослідництва й інше.

Значну допомогу в організації трудової підготовки учнів надавали партійні комітети, профспілкові органи, органи народної освіти і педагогічні колективи шкіл. Невідомною складовою їх роботи стало обговорення питань трудового виховання та профорієнтації школярів, організації шефської роботи тощо. Остання не обмежувалася матеріальною допомогою. На першому плані тут була виховна робота, психологічна та практична підготовка школярів до свідомого вибору професії, прищеплення їм любові до праці, бажання працювати на благо батьківщини. Завдяки спільним зусиллям педагогічних колективів та трудових колективів базових підприємств школи проводили цілеспрямовану, планомірну роботу зі створення умов для трудового навчання учнів, формування в них трудових умінь і навичок, професійної орієнтації школярів, підготовки їх до трудової діяльності. Результатом такої роботи стало створення при школах комплексів, до яких входили: навчально-методичний кабінет професійної орієнтації; майстерні для обробки дерева і металу; кабінет обслуговуючої праці; пришкільна навчально-дослідна ділянка; теплиця; кролеферма [7].

У 70–80-ті роки ХХ століття у школах УРСР продовжували запроваджуватися нові програми з трудового навчання та відбувалася подальша диференціація змісту цієї навчальної дисципліни.

На вдосконалення трудової підготовки учнів спрямовувалася й реформа загальноосвітньої та професійної школи 1984 року, після прийняття якої розпочався новий підетап етапу модернізації трудової підготовки дівчат.

Він, насамперед, ознаменований введенням до навчальних планів загальноосвітньої школи нової дисципліни «Основи виробництва. Вибір професії», а також запровадженням обов'язкової суспільно-корисної продуктивної праці в позаурочний час, створенням учнівських кооперативів та ін. Слід також зауважити, що у

другій половині 80-х років через зміст трудового навчання намагалися передати ученицям інформацію про найбільш суттєві досягнення декоративно-ужиткового мистецтва, ознайомити їх з основними видами діяльності, якими традиційно займалося населення України. Досягти цієї мети можна було за рахунок вибору адміністрацією школи спільно з учителями одного або кількох варіантів (для кожного класу свій варіант) організації трудового навчання дівчат.

Водночас у школах бракувало кабінетів обслуговуючої праці, а в них – необхідного обладнання; обов'язкова суспільно корисна продуктивна праця не завжди враховувала інтереси і нахили дівчат, не була забезпечена належною матеріально-технічною базою та фахівцями; чимало недоліків було в організації допрофесійної та професійної підготовки старшокласниць.

Вищезазначене привело до негативних наслідків (наприклад, до того, що з 1988 року поступово припинили втілювати в життя реформу загальноосвітньої та професійної школи) та зумовило необхідність чергових змін у трудовій підготовці дівчат. Їх певною мірою намагаються внести починаючи з 1991 року, коли в загальноосвітніх школах України розпочався етап пошуку шляхів оновлення трудової підготовки дівчат.

Разом із тим, радянський період можна вважати найбільш сприятливим для трудового навчання і виховання дівчат, оскільки до них спостерігалася постійна увага широкого кола вчителів та громадськості. Крім того, спільними зусиллями педагогічних і виробничих колективів було створено та апробовано систему трудової підготовки, яка поєднувала різні форми урочної та позаурочної роботи. На етапі пошуку шляхів оновлення існуюча система трудової підготовки, яка мала численні недоліки, була порушена, але, на жаль, нову поки що не збудували. Про це слід подбати у подальших наукових розвідках. Але нову систему доцільно вибудовувати на старому підрунті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабіна О. І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Бабіна Оксана Іванівна. – К., 2000. – 199 с.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – К. : Богданова А. М., 2008. – 406 с.
3. В женских гимназиях (22 марта 1919 г.) // ЦДАВО України. – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 41 (Інформація БУП, 15–25 березня 1919 р.). – Арк. 109.
4. Проект шкільного будівництва середніх шкіл в Україні (1919) // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 336. – 42 арк.
5. Протокол зборів Шкільної Ради при Генеральному Секретаріаті народної освіти, 31 липня 1917 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1 (Протоколи Шкільної Ради при міністерстві з 17 липня 1917 р. по 24 квітня 1918 р., 153 арк.). – Арк. 5–6.
6. Ряппо Я. П. Критический очерк по истории Советского народного образования : Раздел II. «Советская школа в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918–1920 гг.)» / Я. П. Ряппо // ЦДАВО України. – Ф. 4805. – Оп. 1. – Спр. 12. – 341 арк.
7. Слюсаренко Н. В. Становлення та розвиток трудової підготовки дівчат у школах України кінця XIX – XX століття : [монографія] / Н. В. Слюсаренко. – Херсон : РІПО, 2009. – 456 с.
8. Хитарян М. Г. Трудовое воспитание и политехническое образование в советской школе и педагогике (30–50-е годы) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Хитарян Михаил Георгиевич. – Орехово-Зуево, 1983. – 579 с.